

חד"ש מן הספרייה 25 - אלף לילה ולילה

מערות נפערות באמצעות לחש סודי, שדים רבי עצמה, שטיחים מעופפים ומנורות קסמים, סולטנים טיפשים וזירים חכמים, נשים בוגדניות, הרפתקאות מסמרות שיער, רצח, רומנטיקה, מיסטיקה וחקמה. כל אלה נפתחים בסיפור הבא:

היה היו שני אחים עשירים ומאושרים, שהריאר ושאזמאן... כך נפתח סיפור המסגרת של היצירה **אלף לילה ולילה**. לכל אחד מהאחים הייתה ממלכה משלו. יום אחד, יצא שאזמאן למסע אל אחיו, חזר במפתיע ומצא את אשתו במיטתו מחבקת עבד כושי. הוא שלף חרב, הרג את השניים, יצא שוב לדרכו והשתקע בבית אחיו. באחד הימים, כשאחיו יצא לציד בלעדיו, השקיף שאזמאן דרך החלון וראה את אשת אחיו צועדת יחד עם עשרים שפחות ועשרים עבדים לברכת המים. "פשוט בגדיהם... ולא פסקו מנישוק וחיבוק... ומעין זה עד שפנה היום". הוא סיפר על כך לאחיו, וזה בזעמו הרב התיז את ראשה של אשתו ואת ראשי מרעיה. לאחר מכן ציווה כי מדי ערב תובא לפניו בתולה ולאחר שהוא ביתק את בתוליה, השכם בבוקר, לפני שתספיק לבגוד בו, הוציא אותה להורג; בכל ערב הוא קיבל לידיו כלה חדשה, מקושטת לקראת חופתה ובכל בוקר הוציאו את גופתה, עטופה בתכריכים. הטבח נמשך שלוש שנים והגיע הרגע שלא נותרו עוד מועמדות, כל הבנות כבר הומתו או הוברחו אל מחוץ לגבולות הממלכה.

בתו של הוויזר הגדול, שהרזאד, בחורה נבונה ומשכילה, התנדבה להיות הבאה בתור. בלילה, לפני שהם פנו לישון פרצה שהרזאד בבכי, וכאשר שהריאר, שלא היה רשע מטבעו, שאל לפשר בכייה ענתה שהיא רוצה להיפרד מאחותה הקטנה. המלך, שידע מהי אהבת אחים, נפל בפח ואישר את בקשתה. כשהגיעה הצעירה היא ביקשה מאחותה שתספר לה סיפור, שכך הן יבילו את לילה האחרון של שהרזאד. גם לכך הסכים המלך והיא פתחה וסיפרה על אודות סוחר מסכן שהרג בטעות שד קטן. מכאן התארך הסיפור והסתבך עד שבקע אור השחר. שהרזאד, שלא סיימה לספר את הסיפור, הבטיחה לשהריאר שהמשכו מרתק אף יותר והיא תמשיך לספרו ברצון בלילה הבא אם ישאירה בחיים. המלך אמר לעצמו: "חי אלוהים שאיני הורגה עד שאשמע סיפורה". כך נעשה הצעד הראשון. בלילה שאחריו מסיימה לספר את הסיפור, התחילה מיד סיפור חדש וכך נמשך הדבר לאורך אלף לילות. במהלכם, ובין סיפור ערש אחד למשנהו, ילדה שהרזאד שלושה בנים. בעשרת הימים האחרונים היא טוותה סיפור שבסיומו בנה של האישה הטובה (!) מציל את אביו מהאישה הרעה (ששמה, אגב: פטימה המפלצת), וכך האהבה והמזל הטוב מנצחים את כל תלאות הדרך. ואז, בלילה האלף ואחד, נשקה שהרזאד את רגליו של המלך, ביקשה את סליחתו והתחננה שיחוס עליה ויחון אותה מגזרת המוות. תוך בכי, השיב לה המלך ואמר שכבר מזמן הוא פטר אותה מעונש המוות, כאשר ראה עד כמה היא "צנועה וטהורה, אצילה ויראה את האלוהים". באותו יום הם גילו זה לזו את אהבתם ומאז הם חיו באושר ועושר.

מדוע אלף ואחד לילות? חורחה לואיס בורחס מאמין שהסיבה הראשונה היא בשל האמונה הטפלה שמספרים זוגיים מביאים מזל רע. והוא ממשיך: אם היו מחליטים על תשע מאות תשעים ותשעה לילות, היינו מרגישים שמשוהו חסר. לעומת זאת, ככה אנו חשים שנותנים לנו משהו אינסופי ועוד מוסיפים בונס. מושג האינסוף אכן נלווה לסיפורי **אלף לילה ולילה** המהווים ספר שאפשר ללכת לאיבוד בתוכו, כדברי בורחס. זהו ספר שאינו נגמר; איש אינו יכול לקראו מראשיתו עד סופו, והנכנס למבוך הסיפורים יכול בקלות לשכוח את "גורלו האנושי העלוב".

מתי נכתב הספר **אלף לילה ולילה**? על-ידי מי? כל תשובה שמצאתי אינה אלא אוסף השערות. מה שברור הוא שסיפור המעטפת לא נולד יחד עם כל הסיפורים המופיעים בו. הייתה בו גאולה של העושר שנוצר באוצר הספרות הערבי הלא רשמי. היצירה היא פרי עבודתם של מאות מחברים, שעבדו כל אחד בנפרד, שלא חיו בתקופה אחת, לא בארץ אחת, וודאי וודאי לא הכירו זה את זה. לא קיים נוסח אחד מוסכם של סיפורי **אלף לילה ולילה**, ויש הטוענים שאין משמעות לרצף שבו הם מופיעים. סיפורים רבים מאוד, שלפי אופיים יכולים היו להיות חלק מהספר, לא נקלטו בו. ראשיתה של היצירה היא מורשת הודית-פרסית. הגרעין עוצב כפי הנראה בספר פרסי עתיק ששמו "אלף מיתוסים". המשכה כפי הנראה במורשת ערבית של ימי ראשית האסלאם. בתקופה זו שולבו באוסף סיפורי אהבה על משוררים קדומים וכן סיפורים שהתרחשו על רקע תרבות החצר של החליפות העבאסית; סיפורי הארון אל ראשיד, לדוגמה. היו תוספות שמקורן בפולקלור המצרי מן המאה ה-12 ועד המאה ה-15. הקובץ זכה לתנופת המשך בתקופה הממלוכית וכן בתקופה העותמאנית.

בין השנים 1704-1717 הופיעה בשנים-עשר כרכים הגרסה הראשונה של הספר באירופה. היה זה המזרחן והארכיאולוג אנטואן גאלאן (Antoine Galland) שתרגם לצרפתית גרסה ערבית. מעניינת במיוחד העובדה שכמה מהסיפורים בקובץ המתורגם לא הופיעו כלל במקור הערבי, למשל 'אלאדין ומנורת הקסמים' ו'עלי באבא וארבעים השודדים'. הם מופיעים לראשונה בתרגום של גאלאן, כפי ששמעם מחנא דיאב, מספר סיפורים סורי במוצאו שחי בפריס. משם הם נפוצו בכל העולם, כולל תרגומם לערבית. היו שהאשימו אותו שזייף והמציא בעצמו את המעשייה אודות אלאדין. על-כך מוחה חורחה לואיס בורחס ואומר: "אני חושב שהמילה 'זייף' היא מרושעת. לגאלאן הייתה זכות להמציא סיפור בדיוק כמו לכל האחרים... האם אין זה סביר להניח שאחרי שתרגם כל-כך הרבה סיפורים, הוא רצה להמציא סיפור, וכך עשה?".

גאלאן פרסם את הספר הראשון בשנת 1704. הפרסום עורר מיד מעין שערורייה, אך הוא גם הילך קסם רב על צרפת השכלתנית של ימי לואי ה-14. התרגום היה יחסית פשוט ובעקבותיו נעשו תרגומים נוספים. אחד הידועים שבהם היה תרגומו של ריצ'רד ברטון, שיצא לאור בלונדון בשנת 1885. המיוחד בו הוא היותו נטול כל צנזורה (באנגליה, בתקופה הוויקטוריאנית!), רווי תיאורים

ארוטיים ופורנוגרפיים, כולל איורים. במהלך המאה ה-19 נעשו לספר תרגומים למרבית לשונות המערב והוא זכה לאהדה רבה וחדר לעומקה של ההוויה העולמית. בין התרגומים הרבים היו גם עיבודים לצעירים. למשל, קרדינל קתולי שחשש מערכי המוסר שמעביר הספר ערך עיבוד ובו טשטש חלקים מהיצירה. דאגתו לא נגעה לקטילה האכזרית של אישה חדשה מדי בוקר אלא רק לעלילות העגבים ולארוטיקה. אלה היו החלקים שצונזרו על-ידו ולא מעשי הרצח או שנאת הנשים. "חיקויים" נוספים נעשו עוד בחייו של גאלאן. אחד מהם הוא ספר בשם "אלף שלושת רבעי שעה ועוד שלושת רבעי שעה". יצאה גרסה שבה שונה סיפור המסגרת – שהרזאד אינה אישה יפיפייה וחכמה והמלך הוא נסיך שמסרב להתחתן. ברוח דומה נכתב העיבוד ליידיש, שאין בו מעשי רצח והמספרת היא שפחה בשם מלילה שמעבירה בעזרת סיפוריה מסר לבן מלך שיש לחנכו.

רק משזכה להכרה במערב אימצו אותו גם עמי המזרח, והעיבודים המערביים תורגמו לשפה הערבית. הוא זכה לעדנה כיצירה שלהם שהם גאים בה.

ניתוחים רבים נעשו ליצירה זו, חלקם ספרותיים, אחרים פסיכולוגיים, היסטוריים או סוציולוגיים. מעניינים ומרחיבי דעת במיוחד הם דברי מרית בן ישראל בספרה *סיפורים יכולים להציל*: היא טוענת שלמרות שבמרכז הספר עומדת אישה בעלת יכולת סיפור וירטואוזית, סיפור המסגרת עוסק בחרדה הגברית ממיניות האישה. העלילה כולה, לדעתה, נשקפת מזווית תודעתו של שהריאר, מנקודת המבט הסובייקטיבית שלו. חיזוק לכך ניתן גם במובן הפוך. לא רק מה שיש בסיפור מצביע על עולמו הפנימי של המלך, אלא גם מה שאין בו. בתחילת הסיפור נכנסות למיטתו מדי לילה בחורות צעירות ונאות ויוצאות ממנה כגופות. ובכל זאת, אין מי שמבכה אותן – לא הורים ולא אחים, מעין סרט נע שאינו נוגע לאיש. הסיבה היא, אומרת מרית בן ישראל, שהכלות הן סטטיסטיות בלבד בדרמה הנפשית של שהריאר, קרבנות שאינן מצליחות לאזן, למרות מספרן, את עלבונן וכעסו הגדול על הבגידה.

ואז מגיעה שהרזאד, שבניגוד לשאר הנשים היא זו שמבקשת מאביה להשיא אותה לשהריאר, מה שמצביע על כך שיש לה רצון משלה. בלילה הראשון היא משעינה עבור שהריאר סולם שעליו יוכל לטפס, או אולי שבאמצעותו יירד מן המקום שבו הוא תקוע. הוא אומר לעצמו שלא נורא אם מותה יידחה בלילה אחד, ובפועל הוא הופך מבעל יזמה למובל. שהרזאד מאפשרת לו להיות פסיבי, מאזין, מכיל, וכך, באופן חמקמק, לא גלוי כמובן, היא מספרת לו על עצמו. הוא אינו חש בכך, הוא פשוט נהנה מן ההפוגה במצבו המייאש. הסיפורים הם דרמטיים, אך עם הרבה מאוד מחשבה מצדה של שהרזאד. יש בהם אנשים מכושפים שהפכו לדגים או לקופים, ומולם מכשפה שהפכה לאיילה, וקיבלה עליה את דת האסלאם. כלומר מישהי חזקה וטובה שיכולה לתקן את הקלוקל. הסיפורים סוטים שוב ושוב לשבילים רחוקים ולמשעולים צדדיים. כשקיים ייחוס בין שתי דמויות ביצירה, כל אחת מהן מביאה סיפורים משלה לחיזוק טענתה; וגם הדמויות בתוך סיפורים אלה מוסיפות סיפורים משלהן, וכן הלאה וכן הלאה. וככל שהסיפור הולך ומתרחק מן הנושא שעמד לדיון בין שתי הדמויות במקור, כך גם שהריאר הולך ומתרחק מסדרת הרציחות האינסופית. האם אכן – כנאמר למעלה – רצף הסיפורים הוא מקרי? מרית בן ישראל מביאה דוגמה לכך ששהרזאד מכוונת את שהריאר, לאט ובעדינות, לתובנות שישנו אותו באמצעות סיפור. הסיפור בתמצות: סוחר אחד חי עם אישה עקרה. לקח לו פילגש שילדה לו בן. העקרה הייתה מכשפה ובאחד הימים, כשהסוחר יצא לעסקיו, הפכה את הפילגש לפרה שמנה ואת הבן לעגל. כשחזר היא סיפרה לו שהפילגש מתה והבן ברח, ולנחמה היא הציעה להכין לו תבשיל מהפרה. כשהיא נשחטת מתברר שמתחת לעור היו רק עצמות, ללא בשר, ולכן מציעה העקרה לשחוט גם את העגל. העגל צווח ובוכה, מלקק ומתרפק, אך הסוחר אינו קולט. בכל זאת הוא מהסס אף על פי שהיא לוחצת וצווחת שזהו העגל הכי שמן שלהם, ואף מאיימת לעזבו אם לא יעשה זאת. הסוחר מזכיר לה שרק עכשיו שחט ללא טעם את הפרה והוא מתחרט על כך "במקום שחרטה לא תועיל". האישה ממשיכה ללחוץ, הסוחר מתקרב עם הסכין... שהרזאד משתתקת. היא מאפשרת למלך לחשוב על גורלם של הסוחר ובנו, האם ירצח האב את בנו היחיד? בזכרנו שבמהלך אלף הלילות ילדה שהרזאד בנים למלך, אנו מבינים את האופן שבו היא כוונה אותו, ברמיזה ובעדינות.

הסופרת מארי לאה-אולבק ראתה בה מחנכת. בספרה "הפמיניזם של שהרזאד" (1927) היא כותבת עליה: "אין היא שואפת רק לבדר את המלך, להערים עליו בתחבולות עדינות ולזכות בכל לילה ביום אחד נוסף. מטרתה נשגבת הרבה יותר. בעזרת סיפוריה מכוונת היא אל חינוכו הכולל של אותו אדם, אשר בו תקוותה היא כי יהיה יום אחד בעלה...בוראת היא אותו מחדש...למן הרגש ועד לתודעה".

ז'קלין כהנוב, מבקרת ספרות ומסאית, ילידת קהיר, כתבה מסה על נושא זה. זווית הראייה שלה היא פסיכולוגית. היא רואה במלך שהריאר אדם חולה ששהרזאד מנסה לרפאו בפסיכולוגיה הפוכה: הרופאה ("הפסיכיאטריט") היא המספרת סיפורי מעשיות לחולה כדי לעזור לו להשלים עם נפשו המסוכסכת והנברוטית ועם החברה, מכוח הבנה חדשה של האהבה. בהדרגה שהרזאד יוצא שהריאר למסע פלאים בדרכי המציאות והדמיון, להכיר לדעת חיי אלף איש ואיש, עד שיגלה את טבעו שלו ואת קיומם של אחרים. שהרזאד היא מגעו הראשון עם האנושי משום שקודם כל, בלי לדון ובלי לערער על זכותו להרוג אותה, היא מתחילה לבנות יחס של אמון ביניהם. כך עובדת גם האנליזה – על יחס אמון ראשוני שנוצר בין המטופל לאנליטיקן. וכשם שהמטופל יכול בכל שלב להחליט להפסיק להגיע למטפל הפסיכואנליטי שלו, כך גם שהריאר יכול בכל בוקר להחליט שהיום הוא הורג את שהרזאד, אם יאבד את האמון בה. כידוע לכולנו גם טיפול אנליטי נמשך תקופה ארוכה. אין הכוונה לטעון שהאנליזה הומצאה בסיפורי אלף לילה ולילה אך בשניהם מופיע אותו מסר עקיף, שיכול אדם להשתחרר מן הרע על-ידי כך שיאבהוהו. הסיפורים הראשונים הם קצרים, אומרת ז'קלין כהנוב, עניינם הוא 'אל תהרוג ולא תיהרג', 'סלח ויסלח לך', 'אל תוציא עצמך מן הכלל האנושי ולא תוצא ממנו'. החל מן הלילה התשיעי נפתח מעשה 'הסבל עם העלמות' המלמד על משוגות הנשים, אך גם על

משוגות הגברים. סיפורים רבים עוסקים במעמדה הנמוך של האישה בחברה, בניצולה ובזכויותיה. אך כל זה אינו מופיע כצו מוסרי מוחלט אלא מלמד על הלקוי באדם ובחברה. עם התקדמות ה"אנליזה" שהריאר מדבר יותר ויותר, אבל הדרך עדיין ארוכה. בין הלילה ה-679 ללילה ה-700 שהרזאד שותקת. באותם ימים היא ילדה לו תאומים. המלך אינו שואל לסיבת היעדרה וכהנוב מסבירה זאת בכך שהוא עדיין אינו בשלב שהוא יכול להכיר בשינוי שחל ביחסו אליה. זהו שלב מוכר באנליזה שבו החולה מבין באופן שכלי את מה שהרגש עדיין לא מסוגל לקבל ולכן הוא נצמד אל חוליו.

לקראת סוף המאה ה-19 נפוצה במחקר ההכרה ששהרזאד דומה בהתנהגותה ההירואית לאסתר המלכה. גיבורתה של מגילת אסתר הצילה את עמה בזכות חוכמתה ובקיאותה בתככים של חצר מלכות עריצה. באופן דומה הצילה שהרזאד את בני "עמה" – הנשים. היו שהדגישו שחלק מהסיפורים נוגעים לנושאים יהודיים או שהיו מבוססים על סיפורים ממקור יהודי. לא אמנה כאן את כל השמות אולם קראתי רשימה של למעלה מ-25 סיפורים כאלה. בסיפור 'הנסיך המכושף' מופיעים יהודי קהיר בעקיפין. בסיפור זה הפכו תושבי העיר לדגים בצבעים שונים ולקראת תום הסיפור הם משוחררים מצורת הדג שלהם. הדגים הצהובים הופכים ליהודים. כפי הנראה, זהו אזכור לחובת הזיהוי שניסה להנהיג החליף עומר השני כלפי המיעוטים במצרים.

מרגע פרסומם באירופה הייתה לסיפורי אלף לילה ולילה השפעה רבה על האמנות. יונתן סוויפט, אלכסנדר פושקין, לב טולסטוי, סטנדאל, הנרי פילדינג, אדגר אלן פו, רוברט לואי סטיבנסון, אלפרד טניסון, ויליאם וורדסוורת, נגיב מחפוז ואחרים כתבו ספרים ושירים בהשראתם. עשרות עיבודים קולנועיים וטלוויזיוניים מבוססים על יצירה זו. המלחין הרוסי רימסקי-קורסקוב כתב את היצירה 'שחרזאדה'; יצירה באותו שם הפיקה בשנות ה-70 גם להקת רוק בריטית וטרם מנינו מחזות זמר, מוזיקת פופ ועוד.

לפני סיום, ומתוך רצון להצביע גם על הפן ההומוריסטי הקיים ביצירה, אביא בקצרה את סיפור הגיבן¹, סיפור שנמסר לאורך עשרה לילות: חייט סיני ואשתו הזמינו לביתם ליצן ננס גיבן שפגשו בדרום. במהלך הערב, מתוך רוח שטות, דחפה האישה בכוח נתח דג גדול לגרונו של הגיבן. שלא בשל כך אלא "משום שכלו ימיו, מת מיד". נבהלו החייט ואשתו וטכסו עצה. עטפו את הגיבן במטפחת כאילו היה תינוק חולה, הביאוהו אל ביתו של רופא יהודי, השעינו את הגופה אל הקיר במעלה המדרגות וברחו. הרופא היהודי מיהר למטופל חדש ש"המתין" לו. בחדר המדרגות החשוך נתקל הרופא בגיבן והפיל אותו מכל המדרגות. עכשיו היה משוכנע שהוא הביא למותו של הגיבן. מבוהל, סיפר על כך לאשתו שהציעה להעביר את הגופה דרך גג אל בית שכנם המוסלמי, מנהל משק המטבח של הסולטאן. גג שורץ חתולים, כלבים ועכברים הנמשכים אל המזון והם כבר יאכלוהו לפני תום הלילה. ("אם יישאר שם לילה אחד יירדו עליו הכלבים מן הגגות ויאכלוהו כולו"). איתרע המזל ומנהל המשק חזר כעבור כמה רגעים לביתו, ראה דמות חשודה, לקח גרזן והתנפל על הגיבן. משגילה שהוא מת, נבהל מפני שהיה משוכנע שהוא הרגו. נשאו אל השוק "הציב אותו לצד חנות בקצה רחוב אפל ועזבו והסתלק". עבר שם נוצרי שיכור, פתח בקטטת שיכורים והיכה את הגיבן. בא שומר השוק, מצא את הגופה ועצר את הנוצרי על רצח הגיבן. בבוקר המחרת ציווה המושל לתלותו. כמעט כבר תלוהו כשמנהל המשק עבר שם, ראה את הנעשה, התפרץ ואמר: "אני הוא שהרגתיו". שמע המושל את תיאור האירוע מפיו וציווה לתלות אותו. אלא שאז עבר שם הרופא היהודי והתוודה על רצח הגיבן. שמע המושל את סיפורו ואמר לתליין: "תלה את היהודי". אלא שאז הופיע החייט... התליין המותש העיר שכבר נמאס לו להתיר ולכרוך חבלים ("נלאיתי להגיש את האחד ולהוציא את השני, בסופו של דבר לא יתלה גם אחד"). בשלב זה התברר שהגיבן היה ליצן החצר של הסולטאן. הלה מצווה להביא אליו את כל "הרוצחים". הוא מתענג על הסיפור המשונה, מצווה לכתבו לזיכרון ומודיע שכולם ייתלו אלא אם יספרו לו סיפור מצחיק עוד יותר. כל אחד מהם מנסה, אך לשווא (מפאת קוצר היריעה לא נביא את סיפוריהם). רק מהסיפור שמספר החייט, אודות ספר נודניק ("גלב טרדן") מתמוגג הסולטאן ומצווה להביא אליו את הגלב. מגיע הגלב, כורע למראשות הגיבן ומתחיל לצחוק. לנגד כל העיניים הנדהמות הוא שולף מכיסו מלקחיים, מוציא עצם מגרונו של הגיבן, והמת מתעורר לחיים. מתברר שהוא רק איבד את הכרתו ועתה הוא מתעטש וקם על רגליו.

לפנינו סיפור מבדר ברוח הסלפסטיק על רופא שלומיאל, על מהומה של חתולים, כלבים ועכברים, על כמעט תלייה ועל אדם ש"נרצח" ארבע פעמים וקם לתחייה. כמובטח, הבאתי סיפור בעל תבנית משחקית ואווירה קומית, אך אם נעמיק, ניווכח שבעצם זהו סיפור על רגש האשמה, האשמה עצמית אוטומטית המקננת לעתים בנו כמו בלבם של בני אדם רבים; נוכל להניח די בבטחון, שבמידה זו או אחרת היא מצויה גם בלבם של שהריאר. זוהי דוגמה לדרך העדינה, מאוד מרומזת, שבה מכוונת שהרזאד את שהריאר להבין זאת.

אלף לילה ולילה הוא חיבור קלאסי, מנכסי צאן הברזל של התרבות הערבית והעולמית. קובץ הסיפורים המגוון, על גרסאותיו הרבות, נוכח רבות בחיינו. דמותה האמיצה של שהרזאד היוותה השראה לכה רבים; סיפורי ההרפתקאות מסמרות השיער של עלי בבא, אלדין או סינבד הספן שזורים בתרבותנו. הם מציירים תמונת עולם עשירה ומושכת, עולם שבו אוכלים ושותים, לובשים בגדי מחלצות או סמרטוטים, מתעלסים ובוגדים, כשכל זה עונה על הצורך – שגם החיים המודרניים לא מחקו – להיסחף אחר שדים ומלכים, שרים ומשרתים, דייגים או זמרים תוך היקסמות ומשיכה אל מה שהוא לכאורה רחוק מאתנו, אך בעצם מתאר את אותן תקוות, אותם חלומות ואותם פחדים שיש לכולנו.

בברכת שנה טובה לכולנו

דניה מנהלת הספרייה

¹ הסיפור מעובד על-פי תרגומו של יוסף יואל ריבלין.